

AVIJACIJA

Neprijatelj je mislio da će nas uništiti. Ali mi smo, svojim srcem i dubokom svoješću, osvajali pušku po pušku i naoružali se. Mi smo uništavali neprijatelja na svakom koraku, razbijali njegove divizije. Mi smo dali mnogo žrtava... ali nas neprijatelj nije uništio, jer se narod ne može uništiti. Jugoslavija se ne da pobjediti – njen herojski otpor čini je nepobjeđivom ...

Tito, 17. jun 1942.

Maj je bio mesec blistavih pobeda jedinica Prvog, Drugog i Petog odreda, ali i vreme poraza na terenima Četvrtog i, delimično, Trećeg odreda. Glavnom štabu Hrvatske smo iz Prijedora pisali da se »Treći i Četvrti odred sada raspadaju« i da partizani iz tih odreda »prilaze četnicima ili se vraćaju kućama«, a da je samo »mali broj iz ta dva odreda ostao vjeran narodnooslobodilačkoj borbi«. Kasnije se pokazalo da u Trećem odredu stanje nije tako crno. Šesti, zmijanjski odred, čije organizovanje smo poverili Dragi Mažaru i Vojinu Mitrovu, imenovavši i njihove zamene — Milana Brankovića i Đuru Stojanovića, kao i intendanta (Ljubomir Lužija) i sekretara štaba (Slobodan Zec) — posle prvih uspešnih zahvata i dobro organizovanog savetovanja sa komandnim kadrom, ipak u maju nije organizovan, jer se Todorovićev Udarni bataljon povukao na sever i Marčetićevi četnici su ovladali čitavim područjem Zmijanja. Dragu Mažara i Vojina Mitrova smo povukli u Operativni štab, Dragu kao obaveštajnog, a Vojina kao operativnog oficira. Sa štabovima Trećeg i Četvrtog odreda smo izgubili svaku vezu. Nadali smo se da je Proleterski bataljon — po prethodnim dogovorima — prešao na desnu stranu reke Bosne, i da se Osman tamo sastao sa Tempom. O tome smo mogli samo nagađati, kao i o situaciji južno do Zmijanja, na području Trećeg odreda. Oslobođenje Prijedora nam je davalo velike mogućnosti za dalje operacije, i prema centralnoj Bosni i prema Mrkonjiću, kao i za sadejstva s jedinicama Glavnog štaba Hrvatske, ali — pisao sam 23. maja drugu Titu — imali smo i »mного poteškoća, pošto nemamo mnogo iskusnih kadrova«. U odsutnosti Pucara i Karabegovića o kojima gotovo mesec dana ništa nisam znao, pisao sam drugu Titu da bi nam »bilo mnogo pomognuto« kad bi nam došao neko iz Vrhovnog štaba, »naročito drug Tempo«. Otkud sam mogao znati da će za dva meseca svi oni, s drugom Titom, doći u Krajinu! Do tad smo se morali u svim dimenzijama osloniti na vlastite snage, na one kadrove koje smo imali, omogućujući im da se što brže razvijaju. Kasnije se po-

kazalo da smo s vrlo malo novih kadrova uspješno razvijali celovit narodnooslobodilački pokret. Presudno je u svemu tome bilo delovanje Partije. Hrabrosti u Krajini nije nedostajalo, samo je tu hrabrost trebalo organizovano dovesti u funkciju oslobodilačkog i revolucionarnog karaktera i ciljeva oružane borbe s perspektivom da će ta borba obezbediti novu jugoslovensku zajednicu izmenjenih socijalnih odnosa i ravnopravnih naroda. Naši partijski komiteti i štabovi, uvek u saradnji s narodnooslobodilačkim odborima, u onom domenu koji je bio presudan za organizovanje čitavog naroda, pomno su analizirali sve elemente odnosa i otkrivali ono što pokreće sve potencijalne snage i Srba, i Hrvata, i Muslimana u zajedničkoj borbi za bolje zajedništvo. Našim uputstvima nižim štabovima smo inicirali da »vojsku treba učiti samostalnosti i inicijativi u izvođenju kako sitnih tako i krupnih akcija«. Stavka Rodića i ostale drugove iz štaba Petog odreda smo upozoravali da će – sledeći »načelo da komandni kadar uvijek ide pred vojskom« – samo »rasipati« svoju ličnu hrabrost i »gušiti inicijativu kod vodnika, desetara, pa i komandira«. Podstičući inicijativu i samosvest, stvarali smo nove kadrove, mlade i energične ljude u kojima su revolucionarna kretanja probudila čudesnu volju za učenjem i akcijom. U maju i početkom juna situacija nas je primorala da sve češće i na komesarske dužnosti postavljamo neškolorane borce, uglavnom seljake. S tim u vezi, iz Operativnog štaba smo svim komesarima odreda i bataljona 21. juna poslali uputstva. Pisali smo da je »dobra okolnost« što su komesari mahom »iz redova boraca seljaka«, ali smo od štabova odreda i bataljona tražili da shvate »da seljaci komesari teško mogu vršiti savjesno i kako treba svoju komesarsku dužnost«, jer »su u većini slučajeva slabi govornici« i jer su »uske njihove političke perspektive. Nisu oni svjesni svoje uloge kao politički vaspitači vojske. Oni se zapletu u svakodnevne poslove. Osim toga seljak-borac teško može da shvati da njegov drug politički komesar više zna od njega, pa i tu stoji prepreka njihovom radu.« Bilo je jasno da mladi komesari mogu postati autoriteti u četama samo ako u svemu budu primer, ako budu brže učili, ako se »izdignu znanjem među vojnicima«. Zbog toga – pisali smo – »komesari odreda i bataljona moraju u prvi mah u takvim prilikama velikim dijelom zamjeniti politkomesare četa u pogledu političkog vaspitanja vojnika«, odnosno »moraju uvesti političke časove u četama, zva-

nične i redovite kao što je i vojnička obuka. Ne smije biti isprika, da ćete ne logoruju, da su politkomesari četa slabi, da je vojna situacija bila teška itd. Jedna se pouka mora izvući iz ove borbe sa okupatorom, a pogotovo sa četnicima: gdje su vojnici bili koliko-toliko politički obavješteni, tu smo imali uporišta, a kako je ova borba sa četnicima vrlo osjetljiva i teška, kako je ona više političke nego vojne naravi, traži ona od nas prilično znanje. Kako je opet vojska glavna meta političkog juriša pete kolone, to se mora izbjeći stara griješka guranja u vojne akcije, pa i sa četnicima, ne pripravivši politički svaku akciju sa političkim konkretnim obukama ...» Od komesara krupnih jedinica smo tražili da u četama na konkretnim primerima ukazuju »na četničku izdaju« – posredno – »na širu politiku pete kolone u zemlji i u svijetu, a ne udarati odmah u žicu svjetske politike«. Program za delovanje komesara smo dobili još 13. maja od CK KPJ. Po tom programu trebalo je tumačiti istoriju Jugoslavije i »naročito ući u pitanje Versaja« i »velikosrpskog karaktera vlasti u Jugoslaviji za 20 godina«. Takođe je trebalo uporno objašnjavati koliko su stvarno bili ugroženi životni »interesi srpskih masa tom politikom i katastrofalne posledice takve politike: dolazak ustaša na vlast i pokušaj istrebljenja Srba. Raščišćavanje tih pojmova od velike je važnosti danas. Pitanje bratstva naroda postaje naročito aktuelno, budući da su četnici paktirali sa hrvatskim i mulimanskim ustašama, i samim tim masama je postala jasna naša politika sporazumijevanja sa poštenim dijelom Muslimana i Hrvata. S tim u vezi treba analizirati odnos Srba, Muslimana i Hrvata u prošlosti, u Jugoslaviji, pa i danas. Treba ukazati na inicijatore klanja i tko su oni bili iz redova Muslimana i Hrvata: begovi i peta kolona u Hrvatskoj. Peta kolona u Bosni bili su muslimanske spahije koji su se nadali da će im Hitlerov fašizam dati bivše begluke i u tom cilju bile su nahuškane muslimanske mase na istrebljenje Srba, a klanje i ubijanje bilo je osveta od strane begova nad svojim bivšim kmetovima.« Od komesara smo tražili da trebaju »rastumačiti uloge vjerskih faktora u međusobnom klanju« a naročito da tumače koliko »je borba protiv četnika vezana uz aktivnije naše nastojanje u politici bratstva naroda«. Za nas je »odgojiti vojnike da se bore protiv četnika« značilo »podići ih na viši nivo i osigurati sutrašnju pravu narodnu vlast«.

Na temelju analize stanja na terenu, imajući stalno na umu političku strategiju Partije, onako kako nam je to izlagao drug Tito i u upustvima objašnjavao CK KPJ, mi naše borce nismo delili po tome iz koje su klase ili društvenog sloja, iz koje su nacije ili sredine, jer i među nama je bilo bogatih, kao što je na drugoj strani, u četnicima i ustašama bilo siromašnih. Osnovno naše načelo je bio Titov zahtev: boriti se za svakog čoveka i svakom čoveku dati šansu da tuče okupatora. Od naših komesara Osman i ja smo 21. juna tražili da u tom smislu tumače »sporazum ustaša i četnika«, da objasne »što je uslovalo taj sporazum, kakve su njegove političke a kakve vojničke posljedice za nas a kakve za četnike, kakve za ustaše kao velikohrvate, i kakve napokon svjetske snage podupiru taj sporazum (peta kolona u svijetu)«.

Zasnivajući našu taktiku na strategiji rata naoružanog naroda, morali smo realno ocenjivati odnose vojske ustanika i naroda svrstavajući ga, koliko god je to bilo moguće, nezavisno o ideološkim i političkim opredeljenjima, u jedinstvenom frontu protiv okupatora. Važno je bilo da svaki borac s puškom u ruci, ali i svaki Krajišnik koji je podržavao našu borbu, shvati da odnose vojske i naroda »treba ispreplesti mnogobrojnim uslugama i djelima i s jedne i sa druge strane. Ne smije se odnos vojske i naroda svesti na golu odbranu sela nego taj odnos mora da bude mnogo dublji i zasnovan na snažnoj svijesti potrebe dobrog odnosa vojske i naroda. Vojsci treba razjasniti koliki je to velik faktor u ratu dobar odnos vojske i naroda, treba joj objasniti koliko je važan faktor u ratu sigurna pozadina i da odatle najvećim dijelom izvire svijest vojnika o potrebi dobrog odnosa vojske i pozadine. Tu treba iznijeti primjer četničkih sela: sabotaze u ishrani, nemogućnost dobivanja ikakvih obavještenja i, na kraju, pucanje u leđa. Dobrim postupcima naših vojnika koji su pod oružjem dokazali da naše snage ne donose gospodarenje i tutorisanje nad narodom, nego dapače slobodu u pravom smislu riječi i da to oružje ne štiti narod samo od vanjskih neprijatelja nego da je ono i na oslobođenoj teritoriji garancija slobodnog života naroda, za zdrav međusobni odnos ljudi. Razumljivo je da se tu misli na slobodu i pravo poštenog i rodoljubivog svijeta, a ne na slobodu za petu kolonu. Na konkretnim primjerima treba ispravljati griješke kod vojnika, intervenirati kadgod se ukaže potreba. U stroju uvijek

govoriti o tome i vojsci iznositi grube griješke odnosa prema narodu. Naročito vojska mora biti obazriva prema ženama. Tu treba razbiti konzervativnost vojnika koji su prema politički zaostalim ženama većinom prosti i grubi. To se ispoljava na jedan način terorisanja žena u selu. Pljačku suzbiti po svaku cijenu. Ne obmanjivati se time da među našim vojnicima nema pljačkaša. Imati u vidu da naši vojnici koriste progone četnika i njihovih familija i pri konfiskaciji oni pljačkaju njihove kuće. Prije ulaska u selo upozoriti vojnike na to, a onda pri svakom slučaju pljačke oštro kažnjavati. Treba vojnicima politički objasniti šta znači vojska koja pljačka, kakav je to crv koji nagriza vrijednost vojske koja pljačka, kako pri tom blijedi cilj oslobođenja i vojska iz dana u dan slabi. Uzeti kao primjer Hitlerovu vojsku. Treba napomenuti vojnicima sutrašnji njihov položaj kao čuvara i garancije svega državnog i narodnog dobra, te ako se sada ne nauče da postupaju pravilno prema seoskoj kući, još manje će biti solidni u gradu.«

Tako smo pisali 21. juna 1942. godine.

Vodeći rat koji je od samog početka bio sinteza nacionalne oslobodilačke borbe i socijalističke revolucije, mi smo, kao vojska stvorena u narodu, kao oružani odred toga naroda, pomagali osnivanje narodnooslobodilačkih odbora, ali smo sve činili da široka mreža tih odbora u Krajini, funkcionišući putem delegatskog mehanizma, omogućući da se sam narod uključi u organe vlasti. Jasno, osnovna snaga tih novih organa vlasti bili su ljudi koji aktivno učestvuju u ustanku, ali to ne znači da smo mi bilo u kom pogledu nametali volju vojske odborima. O našem shvatanju odnosa vojske i narodnooslobodilačkih odbora u proleće 1942. svedoči i naše direktivno pismo komesarima odreda i bataljona:

»Prema NO odborima kao organima narodne vlasti vojnici se moraju odnositi pravilno. Oni moraju znati šta su odbori, kakve su njihove dužnosti i prava, napokon kakva je njihova budućnost. Vojnici niukom slučaju i niukom vidu ne smiju stojati nad organima narodne vlasti. Oni, dapače, moraju u svakom slučaju svojim oružjem podupirati pravedne i pravilne odluke narodne vlasti. Oni moraju kao naoružani ljudi da podižu autoritet odbora, narodne vlasti.«

Vodili smo rat u seljačkom kraju i vojska je naša ma-

hom bila sastavljena od seljaka. U drvarskom okrugu, u Podgrmeču i na Kozari seljak je u proleće 1942. potpuno prihvatio naše strateške ciljeve i bio je svim svojim bićem, u jedinici ili u pozadini, za narodnooslobodilački pokret. Među tim krajiškim seljacima, često nepismenim, rasli su proslavljeni komesari i komandanti, skojevski i partijski rukovodioci, istinski heroji. Proces njihovog izrastanja se odvijao neverovatno brzo. I mada smo se mi Titu žalili da nemamo dovoljno kadrova (naročito »kadrova iskusnih za uspostavljanje vlasti u jednom gradu«), ipak — oslanjajući se na vlastite snage — uvek se našlo dovoljno pravih ljudi za svaki zadatak i za svaku dužnost. Ali pre izbora, uvek je u svakome od nas koji smo o izboru odlučivali, trebalo slamati i izvesni oportunizam i nepoverenje. Tako je bilo i 19. i 20. maja, kad smo izabirali kadrove za našu Prvu brigadu.

Jezgro brigade, koju smo odlučili formirati odmah posle oslobođenja Prijedora i Ljubije, bio je Todorovičev Udarni bataljon. Drugi deo snaga smo regrutovali iz Drugog odreda, tako da je Brigada bila sastavljena od boraca iz podgrmečkog, janjsko-pljevsčkog, drvarsko-petrovačkog i kozaračkog područja.

Komandanta su predložili drugovi s Kozare, Babič, Šiljegović i šoša. Lepa i ja smo smatrali da boljeg komandanta nemamo. Bio je to Ivica Marušić Ratko, dotadašnji komandant 1. bataljona Drugog odreda. Iz Udarnog bataljona smo uzeli komesara — Velju Stojnića. Za Marušićevog zamenika smo odredili Voju Todorovića, a za partijskog rukovodioca brigade (zamenika političkog komesara) na predlog Lepe Perović određen je rudar Savo Kesar.

Prva krajiška narodnooslobodilačka udarna brigada je treća brigada formirana u našem ratu. Vrhovni štab je pre toga formirao Prvu proletersku, 21. decembra 1941, i Drugu proletersku, 1. marta 1942. Jedinice Prve krajiške brigade okupile su se 21. maja u ustaničkom selu Lamovita, postrojene u prostranom dvorištu seoske škole, gde je inače bio omladinski vojno-politički kurs. Ujutro toga dana s Marušićem i Stojnićem sam izvršio smotru postrojene brigade. Pred nama je — u četvororedovima bataljona, samostalne čete pratećih oruđa, saniteta, intendanture, odeljenja za snabdevanje i voda za vezu — stajalo 1186 boraca. Kesar je Lepoj pisao: 284 člana Partije, 307 skojevaca. Marušić raportira meni, njemu i meni komandanti ba-

taljona Duško Jović (uza nj je komesar Sveto Kačar Kača), Dušan Metlić (komesar Dušan Karan), Stevo Rauš (komesar Pero Đurić) i Petar Mečava (komesar Jusuf Imamović).

Osim Prve brigade, 21. maja smo formirali i Prateću četvu Operativnog štaba. Deo te Čete smo poslali na teren Prvog odreda, da tamo pripremi smeštaj i za Operativni štab i za Povereništvo Pokrajinskog komiteta (smatrali smo da ćemo s terena Prvog odreda najlakše obezbediti komandu nad svim odredima), a Prvu brigadu smo odmah posle formiranja usmerili na Manjaču, na četničke bande. Dva dana posle toga, 23. maja, Titu sam pisao da je Prva brigada već »stupila u akciju za čišćenje terena oko Mrkonjić Grada i sam Mrkonjić od četničkih bandi«.

Četnici su u to vreme slobodno odlazili i u Mrkonjić Grad i u Banju Luku. Sam vitez Lakša, načelnik generalštaba ustaškog domobranstva, pisao je tih dana kako je »od četnika – saboraca« dobio iz Banje Luke još »19. V. oko 14 sati izvješće da se navodno 2000–3000 pobunjenika kreću u pravcu sela Omarska i Piskavica (17 i 22 km jugoistočno od Prijedora)« i da su po njegovoj zapovesti »sa četnicima – saborcima poduzete mjere da se pobunjenici dočekaju ako bi se zaista pojavili oko Piskavice«.

Ustaško-četničke snage su, istovremeno kad i bataljoni naše Prve brigade, udarile prema Piskavici, Bronzanom Majdanu i Jašikovim Vodama: mi da proširimo slobodnu teritoriju, oni da je suze ili unište i da prodru u Prijedor.

Na velikoj sekcijskoj karti Krajine Drago Mažar i Trinki su ucrtali raspored naših jedinica. Kozara je bila s nekoliko strana napadnuta, ali neprijatelj je svuda odbijen. Bataljoni Drugog odreda, delimično reorganizovani zbog odlaska nekih četa u sastav Prve brigade, iz Prijedora su vraćeni na položaje koje su držali do 14. maja: prema Bosanskom Novom, Bosanskoj Kostajnici, Bosanskoj Dubici, Bosanskoj Gradišci i Banjoj Luci. Prvi odred je delom snaga usmeren na Unu, a delom snaga prema Sanskom Mostu. U tom odredu smo osnovali novi Udarni bataljon i za komandanta postavili Đurina Predojevića. Peti odred je bio na prilazima Bosanskog Petrovca, Drvara i Bosanskog Grahova. Italijani su svuda bili u defanzivi. Slavko Rodić je vrlo uspešno tukao njihove trupe na komunikaciji Drvar – Oštrelj – Petrovac, gde je zarobio dva topa, da bi se potom s novoformiranim Udarnim bataljonom prebacio

»prema Grahovu da u saradnji hrvatskih partizana vrši čišćenje četničkih elemenata u južnoj Liki, sjevernoj Dalmaciji i okolini Grahova«.

Štab smo zadržali u Marjanovića kući u Božićima. Tu su još bili i zarobljenici, kojima je suđeno neprestano od 17. maja. Glavni posao oko toga obavljala je Mira Cikota i prijedorska partijska organizacija. Glavnom štabu Hrvatske sam pisao da je Prijedor bio pun petokolonaša, pa smo bili »prinučeni da preduzimamo svakodnevne mjere protiv špijuna i prikrivenih ustaša«. Ocenjivao sam da je »situacija u gradu dosta teška i pored održanih mnogih zborova sa radnicima, Muslimanima i ženama«. Avioni su svakodnevno tukli Prijedor, pa je i to unosilo nervozu.

U Štabu sam se malo zadržavao. Trinki, njegov novi pomoćnik Božo Cikota, Drago Mažar i ostali drugovi su i sami mogli obaviti štapske poslove, a kad je rešenje ovisilo o meni lako su me mogli naći – uvek se znalo u kojoj sam jedinici. Meni se tada činilo da je najvažnije da između Krajine i Vrhovnog štaba uspostavimo direktnu vezu, da ponovo ovladamo izgubljenim područjima istočno od Vrbasa i povežemo se sa Zeničkim odredom. O tom planu sam i Titu pisao rano ujutro 23. maja. »Da bi ta veza bila sigurna, moramo prvo očistiti teren oko Banje Luke do Mrkonjića od četničkih bandi, da bi mogli prebaciti jedan bataljon preko Vrbasa, koji treba da se kreće preko Bočca i Skender Vakufa, da uhvati vezu sa drugovima Starim i Osmanom i očisti ovaj teren od tih bandi koje su raštrkane u manjim grupama i onemogućuju nam dobru vezu hvatajući naše kurire.«

Baš kad sam završavao izveštaj za drugove Tita i Tempa, pozvao me je Drago Mažar: javljaju da na Urije, na istočnom prilazu Prijedoru, sleće avion, verovatno naša veza iz Banje Luke. Bilo je jutro, oko 10 časova. Odmah sam otišao na Urije. Grupa drugova iz kozaračkog komiteta Partije i štaba Drugog odreda već je bila tamo. Avion, »potez«, s endehaškim oznakama na krilima, sletio je nekoliko minuta posle mog dolaska. Iz aviona je izašao snažan, krupnook tridesetogodišnjak. Gologlav, kosa mu na lakom povetarcu razbarušena leprša. Lice nasmevano. Boško Šiljegović ga poznaje. Kaže mi:

– To je Kluz – a onda požuri u zagrljaj pilotu: – Dobro nam došao, družo Franjo!

Za ilegalne veze s Kluzom i Rudijem Čajavec znao sam

još od dolaska u Krajinu. Obojica su u nekoliko navrata tražili da prelete s avionima na slobodnu teritoriju, ali sve do oslobođenja Prijedora za to nije bilo povoljne prilike. Zaga Umićević Mala, sekretar banjalučke partijske organizacije, u aprilu je javila drugovima na Kozari da »avijatičar zna negdje neko pogodno mjesto za spuštanje, ali bi volio da mu se ipak javi gdje bi se mogao spustiti da bude sigurniji«. Također je tada pisala da »avijatičar... može poći odmah«, ali da može – što se tiče njegove lične bezbednosti – »i pričekati neko vrijeme, jer mu sad ne prijete opasnost hapšenja«.

Na Kozari nije bilo pripremljenog mesta za ateriranje. Komandant i komesar 2. bataljona Drago Mažar i Niko Jurinčić, kao i komandir Skendervakufske čete Dujko Komljenović, predlagali su da se avijatičari spuste na Čemernici. Smatrali su da bi avioni mogli aterirati na poljani Luka blizu Skender Vakufa. Pre nego je Zaga javila da »avijatičar... može poći odmah«, 12. ili 13. aprila, ©uro Pucar i ja smo se dogovorili sa Dujkom da on na Luci označi mesto za ateriranje, kako bi Kluz i Čajavec znali gde ih čekamo. U drugoj polovici aprila taj znak je bio danima na Luci, ali se zbog pogoršavanja situacije na položajima južno i istočno od Banje Luke nismo uspjeli ništa konkretno dogovoriti s ilegalcima. A kad je veza ponovo uspostavljena, poslednjih dana aprila, smatrali smo da je područje između Vrbasa i Vrbanje isuviše nesigurno i odgodili smo dolazak avijatičara, tad već u nadi da će Prijedor biti pravo rešenje.

Aerodrom za naše prve avione smo počeli pripremati istovremeno s pripremama napada na Prijedor. O tome smo se dogovorili sa štabom 2. kozaračkog bataljona (Nikola Luketić, Stanko Milić, Dušan Utješinović) i Ivicom Mitrcićem Bregejcem, koji je iz Zagreba došao na Kozaru početkom februara. Štab 2. bataljona je smatrao da bi se u selu Međuvođe, petnaestak kilometara južno od Dubice, na Kozari, na livadama koje je dobro znao i sam Kluz (rođen je i odrastao u Dubici), čišćenjem šikare i panjeva, mogao najbrže pripremiti provizorni aerodrom. Sve radove je izvodio narod u organizaciji mesnog narodnooslobodilačkog odbora.

Posle kratkog razgovora s Kluzom, rekao sam mu da bi bilo najbolje da s Urija odmah uzleti i smesti avion u Međuvođu, jer je prijedorsko područje bilo nesigurno zbog

stalnog nadlijetanja ustaških aviona. Kluz je pristao, samo moli:

– Očekujem da sleti Čajavec, pa ćemo onda zajedno ...

Čajavec je godinu dana stariji od Kluz, moj vršnjak, pravnik, sa završenom pilotskom školom. Još na Beogradskom univerzitetu bio je uključen u napredni studentski pokret. Kad je uspostavljena NDH, dobio je – što je Partiji odgovaralo – mesto šefa takozvanog Ureda za kolonizaciju velike župe Sana i Luka u Banjoj Luci. Gotovo svi činovnici čajavčevog Ureda bili su nekompromitirani skojevci ili članovi Partije: Rudijev brat Drago, Bude Bušatlija, Vinko Markotić, Lutvo Hajdaragić, Zdenko Ružić, Đoko Petrocki, Ibro Pračić ... Kad je iskrsla opasnost od provale, svi su oni, dan-dva pre Kluzovog i čajavčevog leta na slobodnu teritoriju, izišli u selo Kosjerovo, a odatle – našim vezama – u Kozarački odred.

Kluz se na Urije spustio oko 10. a čajavčev avion, »breg-e XIX«, pojavio se oko 11 sati 23. maja. Rudi je poleteo •posle Kluz, koji mu je – nadlećući tri puta iznad Rudi-jeve kancelarije – dao znak za odlazak. Čajavec nije odmah mogao dobiti avion, ali se nekako snašao i uspio je da poleti sat posle Kluz. Zajedno s njim doleteo je i mehaničar Miško Jazbec. Njih dvojica su svoj »breg-e XIX« dobro maskirali na Urijama, a Čajavec je s Ivicom Mitrečićem odleteo na pripremljeni aerodrom u Međuvođe. Narod ih je tamo dočekao kako se dočekuje dugo očekivani najdraži, najrođeniji: na krilima i trupu »poteza XXV« zavijorili su dugi, beli, vezeni peškiri, svatovski darovi iz udavačkih škrinja kozaračkih devojaka. Odmah je i kolo oko aviona zaigralo, ali Kluz opominje:

– Avion treba skloniti. Videće nas neprijatelj ...

Narod je u tren oka sklonio avion u obližnji gaj i tu ga maskirao. A Kluz i Mitrečić su krenuli na dogovoreni sastanak k nama, da se dogovorimo za njihove akcije. Sastanak smo održali u nekoj prijedorskoj gostionici. Situacija na položajima bila je takva da se nisam s njim mogao dugo zadržavati – toliko da kažem: avijaciju krajiških partizana treba početi odmah koristiti, i za napade na neprijateljske jedinice, i za propagandu (treba u štampariji, koju je Nikica Pavlić već bio uredio u Vitlovskoj na Kozari, štampati letke i bacati ih po okupiranim gradovima). Što se tiče borbene upotrebe aviona, smatrao sam da ih treba upotrebiti »samo u slučaju kakve velike koncentracije, tj. velike neprijateljske ofanzive«, da tada »bom-

*

barduju trupe neprijatelja«. Prvi zadatak bio je propagandnog karaktera: piloti su bacili letke sa pozivom domobranima da pređu u partizane.

U već sastavljenom izveštaju za Vrhovni štab zamolio sam Trinkija da doda tri retka:

»Danas 23. ovog mjeseca spustila su se na našu teritoriju dva hrvatska aviona sa posadom od tri pilota krcati oružjem i municijom.«

I predlog:

»Dobro bi bilo da nam Vrhovni štab odmah pošalje mjesto aerodroma, sa kojim Vrhovni štab raspolaže, i znakove, tako da bismo mogli u hitnim slučajevima sa avionom održavati vezu. Sa benzinom stojimo dosta slabo. Mi ćemo poduzeti sa tim avionima neke akcije. Imamo još i treći avion koji smo zarobili u Prijedoru, vršimo neke popravke na njemu, izgleda da će biti isti uporabljiv.«

A neprijatelj, kako je on reagorao? Ima o tome dosta sačuvanih dokumenata. Glavni stožer domobranstva je obavješten tek 28. maja od »zapovjedništva 3. oružničke pukovnije«:

»Dne 23. svibnja 1942. u 9.30 sati jedan naš krilaš sa pilotom častničkim namjestnikom Franjom Kluz poleteo je sa banjalučkog uzletišta sa 7 pušaka, 2 sanduka streljiva i konzervama, namjenjenim našoj posadi u Sanskom Mostu.

Istog dana u 10.30 sati sa istog uzletišta poletio je drugi naš krilaš sa pričuvnim poručnikom Rudolfom čajavec i vodnikom Milutinom Jazbecom sa zadatkom, da našoj posadi u Gornjoj Sanici preda jedan sanduk streljiva i 100 kg soli.

Jedan krilaš bio je marke 'potez', a drugi 'brege'.

Zrakoplovi nisu stigli na svoja odredišta.

Prema do sada prikupljenim podacima oba naša krilaša spustila su se istog dana u Prijedoru i priključili se partizanima.«

Avioni Trinaestog zrakoplovnog jata su u nedjelju 24. maja 1942. godine naizmjenično letjeli pomno pretražujući terene Kozare, doline Sane i Gomjenice i brežuljkasto Knešpolje.

U ponedjeljak, 25. maja, neprijatelj je pojačao potragu.

U utorak, 26. maja, zapovjednik Trećeg oružničkog puka u Banjoj Luci javio je generalu Mizleru u Zagreb da raspolaze pouzdanim podacima da su Čajavec, Kluz i Jazbec u Prijedoru s partizanima. To je u Banjoj Luci ustaškim vlastima ispričao neki Muharem Amić, kad je, nikome sumnjiv, otišao iz Prijedora. On je prijavio neprijatelju da je avione vidio na Urijama, iza grada, ali da ne zna jesu li još tamo. A, zapravo, Amić nije video avione, nego vesto postavljene makete, čajavec je, naime, ispravno procenio da njegov avion, sklonjen uz ogradu aerodroma na Urijama i brižljivo maskiran, ipak može biti opažen iz vazduha. Dogovorio se s Kluzom, a onda i s nama iz Štaba, pa smo angažovali drugove iz zaštitnih jedinica da pomognu u pravljenju maketa aviona. Mislim da smo Jovu Bijelića zadužili za obezbeđenje aerodroma i aviona. On je pronašao potrebni materijal za makete, s borcima je dovuкао praznu benzinsku burad i stao domišljato montirati makete. Radilo se noću. Varka je tako nameštena da je neprijatelj naseo.

U međuvremenu su naši piloti i Mitrečić otišli do oštećenog aviona s oznakama NDH. Bio je oboren pre oslobođenja Prijedora i smešten kod železničke radionice. Kluz, Čajavec i Jazbec su ga hteli osposobiti za letenje. Rezervni avio-mehaničar Stanoje Nikolić je takođe angažovan. Oboreni avion je imao oštećenu elisu i polomljena rebra levog krila. Mile Ljubičić, rukovodilac naših radionica, kao i avijatičari, smatrao je da ćemo uskoro imati tri aviona. Dao je najbolje majstore, ali – ništa se nije stiglo učiniti, jer je ofanziva na Kozaru počela pre nego što je avion osposobljen za uzletanje.

Kluza i Čajavca, u pripremi za borbene letove, opasnost je, znao, svakodnevno vrebala i mogli su očekivati, kad se vinu u visinu, da će doći do okršaja u vazduhu. Zbog toga Kluz nije uklonio oznake domobranskog zrakoplovstva sa »poteza« i to mu je olakšalo izvršenje zadatka prilikom prvih borbenih letova.

»Potez« i »brege« su nam krajem maja i početkom juna bili od vanredne koristi. Na žalost, nisu ih mogli upotrebljavati koliko su to Kluz i Čajavec želeli – nije bilo benzina. A za napad na neprijatelja u početku nije bilo ni bombi. Ovaj drugi problem je rešio Mile Ljubičić, čovek koji je i u Bočuu i u Ljubiji gotovo ni iz čega stvorio prave male fabrike. Ljubičić i Kluz su odlično sarađivali i već u maju mi smo od Mile dobili prve avionske bombe »made

in Kozara«. O tome kako je Ljubičić organizovao rad u Ljubiji sačuvan je izveštaj kojega mi je poslao 31. maja:

»Ne čekajući naredenje, otišao sam i ja u Ljubiju 20. maja, prije podne. Od druga koji je privremeno bio zadužen da se brine za radionička postrojenja zatražio sam da mi pokaže sve što spada u djelokrug radionice. Nakon detaljnog pregleda radionice za preradu metala, stolarske radionice, električne centrale i magazina konstatovao sam slijedeće:

1/ Radionica je prilično moderno uređena i prostrana.

2/ Ima za našu proizvodnju srazmjerno premalo tokarskih klupa, a previše mašina za hoblanje, dok je frezmašina zastarjela i bez noževa.

3/ Postoje, naročito povoljno za industriju, tri aparata za varenje, dva električna i jedan autogeni, od kojih je posljednji uređen i za rezanje. Kisika ima sasvim malo.

4/ Električna centrala je vrlo dobro uređena, sa dva turbogeneratorska, koji daju do 1200 kW i sa dva kazana, od kojih jedan starijeg tipa služi kako rezerva dok se inače redovni pogon vrši modernim kazanom sistema Steinmädler. Centrala ne radi već nekoliko mjeseci jer ne raspolaže ugljenom. Pogon centrale vrši se provizorno pomoću jednog Dieselmotora od cca. 60 KS. Pogonskim gorivom (naftom) je motor opskrbljen za otprilike jednu godinu.

5/ Livnica raspolaže jednom kupolnom peći sa oko 1000 kg kapaciteta. Peć je već prilično stara i istrošena. Samotne cigle za popravak te peći nema (šamotna cigla sa visokom izdržljivošću).

6/ Magazin raspolaže sa mnogo materijala. Zbog prilično dugo vremena od kako su vršene posljednje nabavke, sortiranost nije više kako bi trebala.

7/ Koks ima za oko 15 lijevanja.

Na osnovu svega ovoga stvorio sam slijedeći zaključak: Radionica je sposobna da izrađuje sve i najkomplicovanije stvari, ali u ograničenim količinama. Da bi se omogućila zaista masovna, serijska produkcija potreban bi bio rad na tokarskim klupama u tri šihte, a što više ograničiti izradu lijevanih predmeta. To bi bilo potrebno zbog srazmjerno premale količine tokarskih klupa i zbog premalenog kapaciteta livnice.

Istoga dana prisustvovao sam sastanku partijske grupe,

na 'kojem je bio i sekretar Okružnog komiteta. Prihvaćen je slijedeći prijedlog:

Od radnika koji su ostali, t. j. koji nisu pobjegli pred našom vojskom, izabrati one koji nisu nepouzdati i pozvati ih sutra na rad. Odmah sutra započeti radom, a prije toga održati sastanak sa radnicima i izložiti im sve što je potrebno...

Predložen je i prihvaćen slijedeći plan:

1/ Prema inicijativi druga šoše prepraviti i blindirati teretni auto Magirus, koji je zaplijenjen u Prijedoru.

2/ Početi sa izrađivanjem ručnih bombi, izvana narecanih kragujevačkog tipa.

3/ Započeti izradu malih bacača i njima pripadajućih mina.

4/ Izrada nagaznih mina za željeznice.

5/ Izrada nagaznih mina za ceste.

6/ Izrada petokrakih zvijezda.

7/ Popravak sviju vrsti oružja.

8/ Izrada kontraavionskih postolja i nišanskih sprava za teške mitraljeze.

9/ Punjenje akumulatora.

10/ Izrada običnih, pokretnih desinsektora za čišćenje od ušiju i ostale gamadi.

11/ Stalno i redovno popravljavanje svih naših automobila.

12/ Dovršavanje postavljanja gatera. Gater nam je potreban za rezanje dasaka, kojih ovdje nema a potrebne su za razne popravke i za održavanje postrojenja.

13/ Popravak telefonske linije sa Prijedorom.

14/ Održavanje postrojenja u ispravnosti.

Naknadno se pristupilo još i rješavanju slijedećih pitanja:

15/ Izrada avionskih bombi.

16/ Popravak oštećenog aviona, koji leži u Prijedoru.

17/ Izrada anodnih baterija.

18/ Punjenje ispaljenih a inače neoštećenih puščanih čaura.

19/ Diskutirano je o evakuaciji.

Kontrola o dolaženju radnika na rad i o njihovom zaposlenju na pojedinim poslovima vrši se na isti način kao što se i dosada provodila.

Od toga plana je do danas izvršeno slijedeće:

1/ Blindiranje automobila se završava i biće gotovo do 2. juna. Dvodnevno zakašnjenje preko predviđenog roka je nastalo zbog nestašice kisika.

2/ Ručne bombe se u livnici formuju i pripremaju za lijevanje.

3/ Vrše se probe sa novokonstruisanim bacačem (prekonstruisano za još lakšu i bržu proizvodnju), dok se mine formuju i pripremaju za lijev.

4/ Završene su probe sa novim minama za željeznice, koje sasvim sigurno djeluju pod prvim kotačima lokomotive koja naiđe, a ne nikako na po nekoliko metara ranije, što se može desiti zbog ugibanja šina.

5/ Mine za ceste izrađivat će se prema potrebama odnosno prema narudžbama.

6/ Izrađeno je i otpremljeno nekoliko hiljada komada petokrakih zvijezda. Kalaja ima samo još za dvije do tri hiljade komada. Dogovorom sa drugom Nikicom uređeno je da se sve zvijezde otpremaju samo preko POB-a.

7/ Popravljeno je nekoliko pušaka i jedan mitraljez, a napravljeno je postolje za teški mitraljez.

8/ Sa izradom protuavionskih postolja i nišanskih sprava možemo započeti tek pošto dobijemo uzorak.

9/ Dnevno se puni nekoliko akumulatora.

10/ Izrađeno je nekoliko komada pokretnih desinsektora. Ostali se izrađuju.

11/ Izvršeno je nekoliko većih i manjih popravaka automobila te jedna generalna reparatuir, dok se druga upravo dovršava. Postoje velike poteškoće s nekim doknadnim dijelovima, koje se ne može izraditi.

12/ Pošto dovršavanje gatera nije sasvim hitno radi se na tome samo onda ako na raspolaganju stoje radnici.

13/ Dovršen je provizorni popravak telefonske linije, dok će se definitivno urediti kad bude za to vremena.

14/ Održavanje postrojenja vrši se prema potrebama. Uređena je jedna zgradica, koja stoji više izolirano za montažu i punjenje mina i ostalog eksplozivnog materijala. Ovdje je uređena i podzemna prostorija koja će služiti za

smještaj svega eksplozivnog materijala i eksplozivnih stvari. Pošto smo električnu centralu zatekli upravo za vrijeme popravljanja to je sada popravljamo ukoliko se može za taj posao kaskada odijeliti radna snaga.

15/ Izrađeno je i otpremljeno 40 komada avionskih bombi od po 7 kg. Rad na izradi bombi se nastavlja.

16/ Izvršen je popravak svih metalnih dijelova aviona, koji su bili oštećeni. U našoj stolarskoj radionici djelomično je izrađen propeler.

17/ Dovršeni su pokusni primjerci anodnih baterija. Oko izrade toga mobilizirati ćemo nekvalificirane mladiće i djevojke iz Ljubije. Za proizvodnju potrebno je da se pošalje raspis svima jedinicama da nam šalju upotrebene stare (mogu biti i oštećene) anodne baterije i svu raspoloživu papirnatu vatu.

18/ Započeto je radom na izradi sviju sprava i alata za punjenje rabljenih čaura. Za rad oko toga biti će potrebno samo veoma malo kvalifikovanih snaga tako da će pri tom poslu moći također biti zaposlene nekvalifikovane snage. Radionica ne raspolaže bezdimnim barutom koji je neophodno potreban za mine za bacač a isto tako za proizvodnju municije (punjenje čaura). Potrebno bi bilo da Op. Štab uputi raspis svima jedinicama uopšte za dobavu toga baruta. Za tu svrhu bi bilo potrebno da nam se pošalju sva doknadna punjenja za mine za bacač, koja se i tako rijetko upotrebljavaju. Isto talco bi bilo potrebno da se pošalje i raspis za skupljanje čaura.

19/ Dovršava se baraka, koja će se numerisati i prenijeti na određeno mjesto a služiti će za skladište materijala koji će biti evakuisan. Potrebno je da dobijemo direktive gdje se želi formirati radionicu kako bi se moglo odmah započeti evakuisanjem i eventualno izgraditi prenosivu baraku ako takova tamo ne postoji. Isto tako su nam potrebni i podaci da li je moguć transport cestom pošto bi se u protivnom slučaju morao kod pakovanja i demontiranja mašina predvidjeti transport samarnim konjima.

Osim raspisa za rabljene anodne baterije, papirnatu vatu, kalaj za letovanje, bezdimni barut i rabljene čaure potrebna bi nam bila i veća količina eksploziva, pošto imamo i njega sasvim malo, što bi i kraj sadašnje produkcije moglo trajati samo sasvim kratko vrijeme.

Za još bržu, širu i masovniju produkciju potrebno je još 4 do 8 kovinotokara, kako bi se moglo raditi na dre-

bancima u tri smjene neprestano. U istom smo smislu poslali raspis štabovima Prvog, Drugog i Petog odreda. U stvari ugljena koja je od najveće važnosti u opskrbljivanju strujom Ljubije, Prijedora a kasnije i Sanskog Mosta (za koji postoji već vod) poslana je komisija, koja je u relativnoj blizini pronašla ugljene naslage. Ovih će se dana teren sondirati. Pogon velike centrale (koji se može vršiti samo ugljenom) bio bi od najveće važnosti jer bi nam time bilo omogućeno pokretanje velikih kompresora pomoću kojih bi mogli proizvoditi kisik za vlastite potrebe i, što je također od velike važnosti, po svoj prilici i bombe sa tekućim zrakom. Time bi otpala svaka briga za eksploziv, dok bi bombe imale još daleko jače dejstvo...«

1 Onog jutra kad su se na Urije spustili Kluz, Čajavec i Jazbec, konačno je, nakon dvadesetak dana, uspostavljena i veza s vojnim i partijskim rukovodstvom Trećeg odreda. Vezu je uspostavio Radomir Mitrić, član Okružnog i sekretar sreskog komiteta Partije za Jajce. On je s dvojicom boraca, putujući četiri dana od Šipova preko Ribnika i Podgrmeča, stigao u Božiće 23. maja. U njegovim izvještajima nije bilo ničega što bi obradovalo, ali po mojoj proceni situacija nije bila gora od one kakvu smo zamišljali. Drugovi iz Šipova su povezali ono malo spašenih snaga i već su bili u stalnom kontaktu i s Petim i s Prvim odredom. Mostovi saradnje su išli preko bataljona »Budućnost« i »Soko«.

Radimir Mitrić je za Operativni štab doneo pisani izvještaj, a od rukovodstva je imao i pismeno ovlaštenje »da izloži našu organizacionu situaciju«. Posle pogibije Kasima Hadžića, tamo su se drugovi još teže snalazili, iako je novi sekretar Okružnog komiteta, Gojko Rodić, bio i sposoban i preduzetan rukovodilac. »Nastojimo da se povežemo« – pisali su nam drugovi – »i da za sve što radimo odgovaramo«. Situacija im nije dopuštala da čekaju uputstva. Bilo je neophodno da rade samoinicijativno i tako su činili. »Radimo na svoju odgovornost i ne bojimo se odgovornosti kao komunisti.«

»Pregled vojno-političke situacije na sektoru Trećeg odreda«, kojeg nam je 23. maja doneo Mitrić, pisao je on sam u Ribniku 19. maja, a potpisao se i Stole Kovačević, koji je tada iz Ribnika otišao na glamočko područje, u »Budućnost«. Mene je gotovo dramatično uznemiravalo stanje na janjsko-pljevskom području, gde su bili bataljoni »Pelagić« (»180 pušaka – bataljon nije zaražen četničko-kapitulantskim duhom, jedinice su zdrave«) i »Iskra« u kojemu – po oceni Radomira Mitrića – uza svu Šolajinu popularnost, »iz dana u dan jačaju četnički elementi.« Nekadašnji Šolajin zamenik, Mitar Trivunčić, koji se još u martu odvojio od nas, a 6. aprila izazvao rascep u »Iskri«,

otišao je s grupom svojih istomišljenika »Drenoviću i sada vrši neku dužnost u Mrkonjiću«. Šolaja je 7. maja razoružao Trivunčića, ali ga je pustio, jer se Trivunčić pred okupljenim narodom zaklinjao da će se »do zadnje kapi srpske krvi« boriti »protiv svih vrsta okupatora i zločinaca«. Ali već sutradan je tražio »reorganizaciju 'Iskre' u četničkom duhu«. Osim Trivunčića, iz »Iskre« se izdvojio i Nikola Vještica, koji je »organizovao 25 boraca 'Iskre', napao odredski zatvor i oslobodio 16 nedićevskih i ljotićečkih bandita. U štabu odreda je izvršio pretresanje i odnio zatečene stvari. Za ovo vrijeme drug Marjanac sa Šolajom i Nemanjom se nalazio kod 6. čete u Kupresu sa 30 boraca 'Pelagića', sa zadatkom razoružavanja Kutanjca«. Ja sam do tad mislio da je taj Vještica ubijen, jer su mi iz Petog odreda pisali da je patrola jedne čete njihovog 2. bataljona negde kod Bravskog još 3. maja uhvatila »poznatog harangera i protivnika naše borbe Nikolu Vješticu, njegovog sina Peru i snahu Dušanku«, da je Nikola »saslušan i streljan na liou mjesta« a sin mu i snaha da su »predvedeni vojnom sudu«. A drugovi iz Trećeg odreda pišu: Vještica, i to baš Nikola Vještica, 17. maja obznajuje da formira četnički »gvozdeni bataljon«!

— Zar je živ?

Mitrić je bio siguran, da je »njihov« Nikola Vještica živ.

Predlaže:

— Trebalo bi proveriti. Možda je taj, kod Bravskog uhvaćeni, neki drugi Nikola Vještica ...

Pokazalo se da su bila dvojica, oba četnici.

Treći problematični čovek na janjsko-pljevskom području bio je Stanko Kutanjac, retko zagonetna ličnost. Trebalo je još krajem aprila da ga razoružaju »Pelagićevci« pod komandom Dušana Metlića, ali — kao što već rekoh — to oni nisu učinili, jer su poštovali Kutanjca. Sam Metlić me je u Lamovitoj uveravao, dva dana pre dolaska Radomira Mitrića, da Kutanjac nikad neće pucati na partizane. Čak je predložio da ga pošaljemo na razgovor s Kutanjcem:

— Šolaja i ja ćemo s njim raspraviti, videćeš da će biti s nama, kao i u ustanku!

Kovačević i Mitrić su pisali da je »Kutanjac izjavio u poslednje vrijeme da nije partizan već da hoće organizaciju narodnooslobodilačke dobrovoljačke vojske i da 'u

svoje redove ne prima Hrvate i Muslimane već samo Srbe i neće političkih radnika'. Nije razoružan niti je likvidiran – iz bojazni revolta kupreskih i janjskih boraca kod kojih je Kutanjac obljubljen.«

Komesar Kutanjčevog bataljona, iskusni komunist, učitelj, Mensud Hotić, još u aprilu, kad se je taj bataljon nalazio u Krezluku, sa zadatkom da operiše između Travnika, Gornjeg Vakufa i Bugojna, u dva navrata mi je pisao da Kutanjac »kod srpskog naroda stvara kontrarevolucionarno raspoloženje« i da je »čovjek avanturist i nestalan, i kao takav veoma lako podliježe panici koju neprijatelj stvara«. Hotić je takođe pisao da Kutanjac »nije toliko odlučan da bi bio četnik i da bi se kao takav borio protiv nas«.

Kad je Hotić 27. aprila bio na položajima Imljanske čete, kako bi utanačio saradnju u predviđenom napadu na Koričane, Kutanjac je bataljonu naredio pokret prema Rostovu. Hotić mi je tri dana posle toga javio da je »rešio da ga ne pustim iz ruku«, da će ga pratiti prema Rostovu, iako, kaže, zna da »će se on zaustaviti tek u Gornjem Vukovskom u blizini Kupresa«.

Kutanjac se zaista s bataljonom prebacio u Vukovsko, a odatle, 8. maja, u Blagaj kod Kupresa, na položaje jedne Šolajine čete, koja je napadala komunikacije Šujica – Kupres i Kupres – Bugojno. Mitrić nas je uveravao da je »Kutanjac pokušao da izvrši uticaj na Blagajsku četvu« i »da razoruža komandu čete«, a da je Šefika Talića, »kao Muslimana i komunistu, strpao u zatvor«.

Kada je štab Odreda o Kutanjčevom ponašanju obavješten, odlučeno je da Rade Marjanac, Simela Šolaja i Nemanja Vlatković odu u Blagaj sa 30 izabраниh boraca. No, ni oni ga nisu razoružali. Nesporazumi su za neko vreme izgladjeni i Kutanjac je obećao da će, zvao se njegov bataljon partizanski ili dobrovoljački, svejedno, izvršavati naređenja štaba Odreda. O dramatičnoj raspravi u Blagaju, o sukobu koji je mogao izazvati i krvoproliće, Mitrić je detaljno pričao, strahovito ljut na Kutanjca, koji je »skinuo sa kape petokraku zvezdu i bacio je, tražeći da to učine i ostali njegovi borci«, jer »da će se njegov bataljon ubuduće zvati 'dobrovoljački'. U tom oštroj sukobu sa članovima štaba Odreda, Kutanjac je uspeo da razoruža komesara odreda Nemanju Vlatkovića i da mu baci kapu s petokrakom pod noge. Energičnom i odlučnom intervencijom Sime Šolaje, Kutanjac je vratio oružje Vlatkoviću. Posle

govora Nemanje Vlatkovića, Sime Šolaje i Rade Marjanca, koje su držali borcima i u narodu, nastalo je osipanje kod boraca Kutanjčevog bataljona. Cela četa Mirka Grabeža se stavila na raspolaganje štabu Odreda.«

Uz Stanka Kutanjca je tada ostalo pedesetak boraca.

Blagajska četa je, nakon razoružanja nekoliko četnički orijentisanih boraca, ponovo organizovana. Za komandira čete je postavljen Širan Žubić, a za komesara Ignjat Marić.

Dok su Marjanac, Šolaja i Vlatković bili kod Kutanjca u Blagaju, Drenovićeви agenti su još jednom izveli udar u »Iskri«. Četa četnika Tode Todorovića Noktaša došla je po Drenovićevom nalogu u Pljevu i tada su Trivunčić i Vještica preuzeli komandu u »Iskri«. Oko 30 boraca, među kojima najveći deo komandnog kadra, otišli su u »Pelagić«, neki su se povukli u svoja sela, a deo je ostao uz Vješticu. Tako nam je situaciju opisao Radomir Mitrić, pa sam u prvi mah pomislio da »Iskre« više i nema. No u priloženom izveštaju od 19. maja još se govorilo o bataljonu »Iskra« u kojem je »politički rad slab«, jer se »politički komesari najviše bave snabdevanjem vojske namirnicama i zadovoljavaju se ulogom koju određuje komandant bataljona. Sjednica i sistematskog rada bataljonskog štaba nema. Vojska nije kasarnirana, a na položaju su svega 3 čete (Stupna, Sinjakovo i Kupres).« Po oceni Mitrića i Kovačevića, ni od Šolaje se nije moglo nešto naročito očekivati. Pisali su: »Stvarno štab bataljona ne postoji, već momentalne intervencije druga Marjanca i Nemanje na Šolaju kada nešto hoće da preduzmu. Oni uvijek kasaju za događajima u četama i bataljonu, jer ništa ne postizavaju.« Pisali su i o Simelinim borcima, koji »su većinom za borbu protiv ustaša i domobranske vojske, a protiv četnika ne bi pošli prvi u napad dok ne bi bili napadnuti od četnika«.

Te ocene Stole Kovačevića i Radomira Mitrića su mi se, bar kad je reč o Šolaji, učinile preoštrima. Lepa se donekle s njima slagala. Morali smo sve prepustiti vremenu, da se vidi ko je kakav i ;ko je s kim.

U Trećem odredu najviše uspeha je u onom periodu postizao ribnički bataljon »Soko«. Obavešteni smo i tad, od Mitrića, i nešto kasnije, pismom Pere Morače, da je »Soko« izveo »18. na 19. maja noću napad na Zgon, selo kraj Ključa. Rezultat: naši gubici 2 mrtva, a neprijateljski mno-

gobrojni, u zatvorenim zidanim kućama«. Po Mitrićevoj o-eeni i u »Sokolu« je bilo previranja (u 3. četi). Prva je, po Mitriću, bila »nedorasla (razoružan će biti politički komesar)« a »4. četa je podijeljena: jedan vod (so'kolovački) se krije od četnika i brani selo od ustaša, drugi vod je otišao prema četnicima, sada izražava želju da se vrati. Politkom zarobljen«.

Mitrić je govorio u grču, sve vreme ljut. Tako ljutito je bio pisan i »Pregled vojno-političke situacije«. Komesar »Sokola« Pero Morača, davao je realniju sliku prilika i odnosa u bataljonu. On je s novini komesarima četa bio zadovoljan (»vrijedni, pošteni i odani drugovi«), samo je smatrao da »su još neiskusni i politički slabi«. Kovačević i Mitrić ono najpozitivnije – organizovanje naroda i masovnu aktivnost omladine – uopšte nisu spominjali, pa da nije bilo i Moračinog izveštaja o tome kako je u maju »organizovano nekoliko omladinskih četa na sektoru ovog bataljona: u Ribniku, Treskavcu, Busijama i Crkvenom« i da se »dalje radi na njihovom organizovanju, te vojnom i političkom radu s njima«, ne bismo imali ni približno jasnu sliku o ribničkom kraju.

U glamočkom bataljonu »Budućnost«, u kojem se četnikovalo početkom godine, a kasnije se situacija uglavnom sredila, po izveštaju Kovačevića i Mitrića, situacija je 19. maja bila krajnje kritična, prvenstveno »radi odnosa s pozadinom«. Veze s glamočkim partizanima mi smo imali preko Prvog odreda, pa smo tako – dan pre Mitrićevo dolaska – obavješteni da su četnici 17. maja ubili komandanta »Budućnosti« Miloša Ticu i grupu najboljih političkih terenskih radnika (Vojislava Pavića, Đurđa Ljubuju, Mirka Pantoša i Marka Bjekića), a znali smo i ocene partijskog komiteta sreza Glamoč i štaba Bataljona o situaciji u »Budućnosti«:

– da je Vojin Babić, potomak čuvenog harambaše Goluba Babića, komandir 7. čete, pod jakim uticajem četnika, ali da je istovremeno spreman da se bori i protiv ustaša i protiv Italijana;

– da je u 6. četi izvesno previranje u nekim vodovima, uglavnom u selima Prijani i Hotkovci;

– da je najkritičnija situacija u 5. četi, jer se komandir Ivić povezao s Kukobatom, pa čak i s Branom Bogunovićem, koji su već duže vreme bili u Bosanskom Grahovu, u žici s Italijanima.

Bilo je jasno: vojsku je trebalo učiniti vojskom i kaliti je u bitkama, kao što je učinjeno sa »Sokolom«. Da smo posle Kukobatovog izdajničkog bega tako učinili i u »Budućnosti«, verovatno ne bismo 23. maja slušali kako Mitrić izveštava o »pogibiji druga Tice i najboljih drugova s glamočkog terena«.

Mitrićevi podaci o pogibiji Miloša Tice i Lenjinovog crvenog konjanika, predsednika Opštinskog narodnooslobodilačkog odbora Vagan Đurđa Ljuboje s dvanaestoricom drugova, nisu bili potpuno tačni, iako smo isto to obavještenje dobili i od Mijatovića i dr Levija (njima je informaciju poslao Stole Kovačević). Kasnije smo utvrdili da su dva druga, Tica i Ljuboja, zvjerski ubijeni, a ostali su se spasili.

Ticu nisam dobro poznao; samo smo se jednom videli, dok je još bio komesar u četi Vojina Babića u Glamočkom bataljonu. Bio je to vanredno hrabar čovek, valjan radnik, koji je za onih desetak godina koliko je proveo u Beogradu uoči rata više vremena bio zatvoren u Glavnjači i na Adi Ciganliji, nego u fabrici. Malo sam se začudio kad sam čuo kako su ga četnici na prevaru uhvatili. Bio je to iskusan čovek, tridesetpetogodišnjak, a ipak, na vest da se u Petoj četi »Budućnosti« priprema puč, nije preduzeo temeljite pripreme, nego je, uveren u svoj autoritet, drugovima rekao da će se to lako srediti:

– Tireba samo smeniti komandira!

O pripremama puča u Petoj četi, u kojoj su bili borci iz glamočkih sela Popovići, Vagan, Pumnjaci, Glavice i Halapić, štabu bataljona prvi je javio Vid Perduh, kojemu je to na saslušanju izjavio zarobljeni italijanski špijun Krsto Radoja. Nekoliko dana kasnije komandanta Ticu i komesara Miloša Polića o pripremanoj izdaji obavestili su i Marko Pantoš, komesar čete, i njegov zamenik Marko Bječić. Puč je organizovao komandir čete Bogdan Ivić po instrukcijama Đure Kukobata, koji se s delom svoje čete odvojio od »Budućnosti« još u februaru, a u martu je već zajedno s Italijanima napadao slobodnu teritoriju. Šaćir Maslić, član Okružnog komiteta s područja Trećeg odreda, početkom juna potpunije nas je obavestio o Ivićevom puču i Ticinoj pogibiji. Tica je Petu četetu 15. maja obavestio da će s grupom drugova doći u Halapić 16. maja, »da tamo sredi prilike i da postavi novog komandira, ali u tome svemu on je previše otvoreno i slobodno radio tako da je javno govorio što će da radi i prijetio Iviću i drugima sa

najstrožom kaznom, iako su oni bili u bjekstvu onih dana. Opasnost je Tici predočavana i jasno mu je govoreno kako je ozbiljno stanje tada bilo u 5. četi, kao i da mora biti oprezan, ali on je to sve olako shvatio i te večeri rasporedio svoje snage po kućama po dvojicu na večeru, što je banda iskoristila i napala ih.«

Šta se dalje događalo saznali smo od drugova koji su se spasili. Tica i član Sreskog komiteta Partije Vojo Savić su bili zajedno raspoređeni. Mesni narodnooslobodilački odbor je tad već bio pod četničkim uticajem i radili su kako im je naredio Ivić. Četnici su najpre napali Tiču i Savića, a onda ostale drugove u susednim kućama. Miloša Ticu su najstrašnije tukli kundacima po glavi. Savladani su svi – i Tica, i Ljuboja, i članovi Sreskog komiteta Savić, Mitar Gojanović i Mirko Pantoš (on je ujedno bio i komesar čete), i sreski rukovodilac omladine Nedeljko Mrda, i sva njihova pratnja – desetak drugova. Oko ponoći su ih vezane odveli u četnički logor na Staretini. Mitar Gojanović je iskoristio mrak i pobegao. Okrvavljen, razbijene glave, stigao je u cik zore u Prijane i javio štabu 6. čete što se dogodilo u Halapiću. Odmah je organizovana potera, ali ništa se nije stiglo učiniti. Četnici su Ticu i Ljuboja na Staretini odvojili od ostalih drugova, predali su ih Kukobatu i Italijanima u Bosanskom Grahovu, a zatim ih ubili, posle zverskog mučenja. Ostali uhvaćeni komunisti su na Staretini iskoristili stricu nastalu zbog italijanske artiljerijske paljbe, koja je nekim slučajem zasula i četnički logor, i dok su se četnici sklanjali, vezani partizani su se dali u beg...

četnički zločini, koje je počinio Drenović naredivši svojim koljačima da ubiju jednog od komesara Manjačkog bataljona, Jozu Nemeca, odavno su prevršili svaku meru. Jošavka je bila najkrvavija, pa onda Maslovare, zatim nove žrtve u Trećem odred. Pre Tice i Ljuboja, ubijeni su Kasina Hadžić i Drago Lang s još sedmoricom drugova. O Kasimovoj smrti meni je još 10. maja pisao Vojo Todorović. (»Prema primljenim obavještenjima, drug Kasim i drugih sedam drugova pali su u ruke četnika«), ali smo se sve do razgovora s Mitrićem, iako nam je rečeno da je Kasim izvršio samoubistvo, nadali da su spašeni. Sad više nije bilo sumnje, Mitrić je bio kategoričan:

– Podaci su provereni. Drug Kasim je zverski ubijen.

Četnici su ga uhvatili kad se iz Gornjeg Ribnika vraćao sa savetovanja sekretara sreskih komiteta. Četnici su nje-

ga, skojevskog rukovodioca Langa i njihovu pratnju sačekali u zasedi kod Gornjeg Ratkova na Zmijanju 6. maja, onoga jutra kad smo Drago Mažar i ja s Manjače jahali za Kozarac. Umesto njega, odlučeno je da dužnost sekretara Okružnog komiteta preuzme Gojko Rodić.

Po našoj proceni, bilo je neophodno da vojnom snagom intervenišemo na području Trećeg odreda. U prvi mah sam se nosio mišlju da iz Prvog ili Drugog odreda odvojimo nekoliko četa. Ali to nije bilo moguće: s jedne strane valjalo je čistiti Manjaču i Mrkonjić – da bismo se očišćene Manjače, prodirući na jug, spojili s Trećim odredom, a prodorom preko Vrbasa s Četvrtim odredom – as druge strane morali smo odbijati sve jače ustaško-domobranske napade na područje Kozare. Jedina pomoć koju smo Trećem odredu mogli obezbediti – mogla je biti od Petog odreda, u kojem je konačno formiran još jedan udarni bataljon, posle naše kritike i uputstva da se inače neće »moći staviti na čelo događaja«. Odmah posle oslobođenja Prijedora i Ljubije, kad sam naredio da se u Lamovitoj okupe jedinice predviđene za sastav Prve brigade, štabu Petog odreda sam pisao:

I »Stvorite što više pokretnih četa i bataljona odabirajući
I za ove jedinice valjan starješinski kadar. Jedinice treba
1 da žive pravim vojničkim životom po kasarnama (logori-
? ma). U ove bataljone primati samo ljudstvo koje ćete moći
upotrijebiti za izvršenje svih zadataka koje mu dodijelite.
Čudi nas, da od tolikog ljudstva sa kojim raspolazete ni-
; jeste do sada stvorili niz udarnih jedinica. Ovo što imate,
I malo je. Tome pitanju posvetite veliku pažnju. Dokle god
I ne budete imali pokretnih udarnih jedinica, vi se nećete
moći staviti na čelo događaja, nego ćete ići za njima. Kon-
statujete da su borbe poprimile karakter ustanka i vi mu
morate davati pravilan tok. Ove udarne jedinice upotreb-
ljavajte za rješavanje važnih operativnih zadataka. Dakle,
ne treba ih upotrebljavati za odbranu sela. No, u borbi ovih
udarnih jedinica treba da sadejstvuju i ostale snage.«

To što smo pisali Petom odredu, s kritikom ili bez kri-
tike pisali smo i ostalim štabovima. Svima smo nalagali:
»što prije formirajte omladinske čete i bataljone!« Tre-
balo je da tim jedinicama održe vojno-politički kurs. »Za-
tim ih uvedite postepeno u borbe, od lakših k težima!«
Bio sam uveren da ćemo iz omladinskih četa »dobiti naj-
bolje borce, odane našoj borbi«, ali uz uslov da se odredi

»ovim omladinskim jedinicama hrabar starješinski kadar, koji će imponovati mladim ljudima«.

Osim toga, Rodiću sam iz Božića pisao:

»Sve ostale partizanske jedinice učvrstite i očistite od petokolonaških i kolebljivih elemenata. Ti elementi ruše red i disciplinu po jedinicama. Oni se vješto maskiraju, da bi se pojavili u najkritičnijim časovima, kada se ispoljava njihov izdajnički rad. Dakle, bolje su male ali čvrste i disciplinovane čete, nego mnogobrojnije sa kolebljivim elementima. Sa svim tim jedinicama neprekidno vojno-politički raditi. Samo pazite da se sa tim radom ne zastranjuje suviše ulijevo. Sve bazirati na temelju narodno-oslobodilačke borbe protiv okupatora i njegovih domaćih slugu. Narodu otkriti izdajničku rabotu četnika i ostalih razbijača narodne borbe ... četničke formacije na Vašem teritoriju ne smiju postojati... Tamo gdje ima uslova možete formirati jedinice dobrovoljačke vojske prema naređenju Vrhovnog štaba NOP i DV za Jugoslaviju.

Upućujte mobilne jedinice u mjesta gdje nema aktivnijih jedinica. Tako ćete pokrenuti i mobilisati i te krajeve. Nastojte *đk ljudstvo odvezete od svojih sela i upotrijebite ih u borbi van njihovih kuća. Kroz niz takvih akcija ljudstvo će dobiti borbena iskustva i više se zainteresovati za borbu, 'bolje^ćete vojnički i politički utic'ati na pókretné" i jedinice. Samo te akcije treba da se dobro i smišljeno pripreme. One će redovno donositi i veće vojničke i moralne I uspjehe, pa će samo ljudstvo uvidjeti njihovu korisnost...

^"Držite se partizanskog načina ratovanja, izbjegavajući \krute frontove. Kvarenje komunikacija, uništavanje transporta, zasjede, iznenadni prepadi daju najviše uspjeha, a pri tome trpimo manje gubitaka. Mrtve blokade oko varoši nisu pogodne... Neprijatelja ne dočekivati kod same varoši, nego ga pustiti da se udalji od varoši 4—5 kilometara, na komunikacijama između varoši napraviti dobre dubinske zasjede i tek kad neprijatelj uđe u takve zasjede napasti ga sa svih strana... Za što uspješnije vođenje borbe trebajioćnijnjiap^ Samo je-

"Tlinice ne smijete vezivati za odbranu oslobođene teritorije. Njih treba osvajanje novih mjesta i sprečavanje puteva ...«

Kurir Slavka Rodića me je kasno uveče 22. maja obavestio da su konačno formirali Udarni bataljon (formiranje je počelo 10. maja) i da je on s bataljonom »stigao na

Grahovski sektor« povezavši se »sa kombinovanim štabom za Liku«. Kurir me je obavestio da je »već krenuo karavan s dosta konja«, kako bi za potrebe Petog odreda odneli deo prijedorskog plena. Rodićev kurir je doneo pismo Stole Kovačevića (od 18. maja), koji se s jednom četom nalazio zajedno s drvarskim Udarnim bataljonom:

»Dana 17. maja 1942. u 5 sati primili smo izvještaj od naše 4. čete da su na terenu naše 5. čete u selu Halapići i Glavicama od strane četničke bande uhvaćeni i vjerovatno pobijeni slijedeći drugovi: Miloš Tica, Vojislav Pavić, Đurađ Ljuboja, Mirko Pantoš, Marko Bjekić i njihova pratnja po prilici jaka 8–10 ljudi.

Štab ovog bataljona krenuće na teren. Krenuće prema Glamoču vjerovatno sa dvije čete i o daljoj situaciji izvještavaće vas redovito.

Ispustio sam ono što nama drugovi preporučuju da uradimo. Izvještavam vas da sam radi gornjeg stanja i radi haračenja četničkih bandi zamolio Dinarsko-primorski odred da mobiliše snage koje može, u što većem broju, pa da otpočnemo čišćenje bez obzira gdje se sada nalazi Udarni bataljon. Jer ono što ne može ustaška država može četnička laž i banda sa stanovništvom koje čeka 'mir' pa bilo s kim, tj. i ustašama, i koje četnicima daje svaku pomoć.«

Zbog svega toga, od Slavka Rodića sam tražio da na grahovskom sektoru za sadejstvo s jedinicama kombinovanog ličkog bataljona ostavi samo jedan deo snaga Petog odreda. (Iz Rodićevog izveštaja: »Akcija ličkih, bosanskih i dalmatinskih snaga na rušenju Benderà i čišćenju četničkih bandi na tromeđi Like, Bosne i Dalmacije otpočela je 13. ovoga mjeseca. U ovoj akciji učestvuju dvije naše čete, jer zbog situacije koja je nastupila prodorom okupatora na naš sektor, nismo mogli odvojiti veće snage niti je drug Slavko mogao napustiti petrovački sektor.

Odlaskom neprijateljskih snaga sa našeg sektora prema Grahovu i Kninu riješili smo da prebacimo još dvije čete sa Drvarskog i petrovačkog sektora, sa kojima će već 19. om. krenuti i drug Slavko, na grahovsko-livanjski sektor radi pospješnja akcije čišćenja četničke bande u tome kraju i sprečavanja veza četnika Knina i Grahova sa četnicima bandita Drenovića, do čega je, po dobivenim podacima, trebalo doći. Prema dobivenim podacima, Bender se do sada nije uspjelo srušiti, ali se akcija produžava.«) Smatrao sam da je važnije da čete Udarnog bataljona

što pre prebaci na sektor Trećeg odreda i pomogne u raščišćavanju glamočkog područja, i ako bude moguće, u oslobođenju Glamoča. Uskoro, krajem maja, kad je Udarni bataljon »očistio četničko uporište u Peuljama, Grkovicima i Crnom Lugu i tom akcijom zarobio 60 pušaka, 1 teški mitraljez, 2 puškomitraljeza i još nešto spremne«, upućen je pod komandom Milutina Morače i Miroslava Višića na „ teren Trećeg odreda, a već 6. juna udarnici su izvršili prvi
* napad na Glamoč.

Na savetovanju partijskog i vojnog rukovodstva Krajine, u Ljubiji početkom juna, niko od nas nije ni slutio kakve će razmere poprimiti okupatorsko-kvislinška ofanziva na Kozaru. Onih dana neprijateljske jedinice su se koncentrisale u garnizonima oko Kozare, i da smo imali preciznijih izveštaja o toj koncentraciji, o broju jedinica i prikupljenoj tehnici, verovatno bismo drugačije razmišljali. Tražio sam i od vojnog i od političkog rukovodstva narodnooslobodilačkog pokreta da se ne zadržavaju u gradovima, pogotovo ne u Prijedoru:

– Ako neprijatelj i ne napadne grad, ako ga i zadržimo duže vreme, tući će nas avijacija i samo ćemo imati uzaludne žrtve!

Mi smo bili u ofanzivnom rasporedu, i češće smo onih dana napadali, nego se branili. Čak i kad smo se branili – branili smo se ofanzivnim dejstvima. Ali još naša vojna sila nije bila takva da bismo se mogli komotno zadržavati u gradovima, neovisno o tome koliko su ti gradovi duboko u našoj pozadini. Dok sam to govorio, dr Vaso Butozan se smješкао, a kasnije mi je rekao:

– Neka vas u šumi, a ja ću svoj medicinski punkt ipak smestiti u Prijedoru, tu je meni najlepše!

– Pazi da ti se ta lepota ne osveti – opomenuo ga je Pucar, što će Vaso zauvek zapamtiti zbog onog što se dogodilo kasnije, 10. juna.

Inače, u Ljubiji smo mi više razmišljali o našim ključnim operacijama, o pravcima udara naših koncentrisanih snaga, nego o sistemu odbrane slobodne teritorije ili o sistemu razbijanja mogućih neprijateljskih ofanziva. Zbog predstojećih operacija i grupisanja snaga na nekoliko sektora, smatrali smo da je vreme za popunu Operativnog štaba. Do tad smo u Štabu bili, zapravo, samo Osman, Trinki, dr Vaso i ja. Od smrti Mladena Stojanovića ni jednom nismo čak ni nas dvojica bili zajedno. Osman i Đuro su se složili s mojom ranijom odlukom da medicinsku službu poverimo dr Butozanu. A za zamenika komandanta su

predložili Slavka Rodica, koji je bio predviđen za tu dužnost još na Savetovanju u Skender Vakufu. Smatrao sam da je to dobar izbor. Govoreno je i o zameniku političkog komesara Operativnog štaba, ali tad o tome ništa određeno nismo resili – odgodili smo to za kasnije. U štab smo takođe uzeli i Dragu Mažara, i Voju Mitrava, a i Božu Cikotu, koji su i do tada blisko sarađivali sa mnom i s Trinkijem.

U Ljubiji smo naročito mnogo govorili o daljoj izgradnji vojnih snaga razraslog ustanka. Stvorivši Prvu brigadu, mi smo smatrali da je to tek početak procesa prerastanja odredskih snaga u višu vojnu formu. Realno, uzimajući u obzir i broj boraca i manevarsku sposobnost bataljona u odredima, bilo je moguće da do kraja juna stvorimo još barem tri brigade s već postojećim jezgrima koje smo imali u tri snažna, mobilna i dobro vođena udarna bataljona Prvog, Drugog i Petog odreda. Jedinice tih odreda su pokazale da su sposobne da dekoncentrišu moć neprijatelja i da se – kao što je to Tito tražio – sukobljavaju sa neprijateljskim snagama tamo gde mi želimo, na način koji nam obezbeđuje pobeđu. Uz to, naši odredi su kao i od početka ustanka ostali osnovni mobilizator naroda za aktivno i organizovano učešće u narodnooslobodilačkom ratu, u jedinicama naoružanog naroda ili u masovnim organizacijama narodnooslobodilačkog pokreta. Formiranjem odredskih udarnih bataljona, koji su nekad ostajali pod komandom odredskih štabova, a nekad – u određenim operacijama – bili neposredno pod komandom Operativnog štaba, postepeno smo snage ustanka odvajali od zavičajne teritorije na kojoj su, uglavnom, sve do tada vođene klasične partizanske akcije. U maju je bilo jasno da je naša partizanska vojska već toliko razvijena i tako naoružana, da se može upuštati i u veće operacije razbijajući i snažnije koncentracije neprijateljskih snaga. Takva ocena je bila realna, pa smo zbog toga i smatrali da nije dovoljno stvoriti samo jednu brigadu, već ubrzano ići na formiranje novih udarnih brigada. Nije u tome bilo nikakvog preterivanja. Istina, u stvaranju brigada nismo išli dinamikom kakvu smo prvih dana juna 1942. godine zamislili u Ljubiji na Vojno-političkom savetovanju rukovodstva Bosanske krajine, ali ne zbog toga što odredske jedinice nisu bile zrele da prerastu u brigade, nego zbog toga što je 10. juna usledila ofanziva, pa smo morali – izvodeći danonoćne akcije,

i na Kozari i izvan Kozare – planove odgoditi za letnje mesece. Ali to odgađanje nije zaustavilo proces sve snažnijeg prožimanja dveju taktika: klasične partizanske sa krupnim operacijama na širim prostorima Krajine, pri čemu smo redovno operacije izvodili pod jedinstvenim rukovođenjem. Junske i juls'ke bitke, vođene i kao defanzivne operacije sa koncentrisanim udarima protiv neuporedivo jačih neprijateljskih snaga (na Kozari), ali i kao krupne frontalne ofanzive, uvek s taktičkim rešenjima partizanskog rata, pokazale su vanrednu manevarsku sposobnost odredskih jedinica, pa smo mogli odmah posle kozarske ofanzive za mesec-dva formirati čak pet novih brigada, a da pri tom i dalje zadržimo partizansku formu nerasformiranih odreda.

Ove, ovakve procene, izlagane u Ljubiji početkom juna 1942. godine, zračile su optimizmom. Ali mi smo i tad, kao i uvek, analizu zasnivali na nepoštednoj samokritici. Istraživanje neuspeha je uvek karakterisalo naše naredno planiranje, iako se ponekad pitam – procenjujući objektivne uslove i odnose, kao i sve naše sposobnosti – da li bi se i u nekoj drugačijoj formi išta moglo učiniti više od učinjenog. U svakom slučaju, bilo je dobro što ni u jednom trenu nismo bili opsenjeni samozadovoljstvom. Jer jedna pobjeda, ili niz pobjeda iz jednog perioda, nalagale su nam još snažniji zakoračaj prema cilju.

Tri junska dokumenta – Osmanovo i moje pismo Titu (11. jun), pismo Lepe Perović Vladimiru Popoviću (8. jun) i moje pismo Bakariću i Rukavini i (7. jun) svedoče i o nama i o našem gledanju na partizansku Krajinu u to vreme. Pismo Titu je, u stvari, naš prvi potpuni izveštaj o svemu što se dogodilo posle 5. marta, kad smo mu se Osman i ja prvi put javili s vojnim, a Lepa Perović s partijskim izveštajem. Tu je rečeno sve ono što smo činili u martu, aprilu i maju: svi porazi, sve naše ispravne i sporne, i neispravne procene, sve pobjede, onako kako sam to već opisao. Ono što nisam već rekao o zbivanjima na teritoriji u kojoj su prevladali četnici, treba sad reći onako kako smo to opisali Vrhovnom komandantu:

»... Drenović se sporazumijeva sa ustašama u Mrkonjiću i dobiva oružje da razoruža manjačke čete. Sad počinje njihova zajednička akcija razoružavanja manjačkih četa. Prvo razoružavaju četu Alekse Penića i uklanjaju blokadu Mrkonjića, razoružavaju dvije čete koje blokiraju Banja-

luku – Pavlovac, Motike i četnu koja blokira Sanski Most. Četnicima prilazi Ratkovački vod. Oni se pojačavaju sa 300 pušaka i tada predstavljaju snagu sa prijašnjim svojim oružjem oko 500–600. Po razoružavanju četa, četničke vođe odlaze u Banjaluku i prave zvaničan javni sporazum ustaša i četnika protiv partizana. Snage Udarnog bataljona, izmorene i iscrpljene, slabo hranjene, povlače se prema Kozari i ispražnjavaju potpuno teren Manjače i svih onih sela oko Mrkonjića i Banjaluke od naših snaga. Ostaje slobodna od naših snaga cesta Banjaluka – Jajce i četnici tako povezuju gradove Mrkonjić – Ključ, Mrkonjić – Jajce. Tako taj teren ostaje potpuno okupiran neprijateljskim snagama četnika i ustaša. U međuvremenu, kada su se snage našeg Udarnog bataljona povlačile, nešto radi opće izmorenosti, a velikim dijelom radi kukavičkog držanja cijelog štaba toga bataljona, ostale su snage našeg 2. bataljona Četvrtog krajiškog odreda na Čemernici potpuno blokirane i osuđene na propast. Napomenuli smo da su jošavački četnici pobjegli pred Udarnim i Proleterskim bataljonom u Imljane, a poslije i na Čemernicu i da su usput napadali naše raštrkane snage. Tu, na tom terenu Čemernice, kada se Udarni bataljon povukao prema Kozari, četnici s Manjače i Čemernice napali su kao bijesni psi na našu radionicu, i drugove u Bočcu, na našu bolnicu na Čemernici, na našu četnu u Skender Vakufu. Snage našeg 2. bataljona na Čemernici nijesu bile tolike da se odupru svim tim bandama (bataljon je brojio oko 200 pušaka). Kada su se sve naše snage trebale okupiti na jednom mjestu, četnici su to spriječili i tako gonili grupu po grupu. Propalo nam je tu dosta drugova i drugarica. Tako je ovome bataljonu prijetila opasnost da potpuno propadne. Veze su bile prekinute i sa Kozaračkim udarnim i Proleterskim, koji su se nalazili oko rijeke Bosne i sa Udarnim grmečkim koji se povlačio prema Kozari. Odgovornost za ovo pada i na sekretara Operativnog štaba koji je davao nemoguća naređenja, odgovornost također pada i na štab Grmečkog udarnog bataljona. Neredovnim vezama doznali su drugovi u Udarnom kozarskom bataljonu za stanje u Čemernici i krenuo je Udarni i Proleterski bataljon u pravcu Skender Vakufa. Na putu vođena je borba cijelog dana sa četnicima u Jošavci. Proleterski bataljon išao je sve do Maslovara sa Kozarskim udarnim bataljonom radi progona četnika. Proleterski se bataljon zatim vratio na prnjavorski teren u cilju čuvanja žita u tom kraju i u cilju uspostavljanja veza sa drugom Tempom i Brigadom koja

je po nezvaničnim obavještenjima bila već na Bosni. Proleterskom bataljonu stavljeno je u zadatak hvatanje veze sa Brigadom. Takođe su poslani kuriri u pravcu Ozrena da pronađu druga Tempa. Poruke druga Rate donesene od Tempa nije primio ni Proleterski ni Udarni bataljon, jer se kuriri iz Bočca nisu probili. Drugovi Osman i Stari, koji su se nalazili sa Proleterskim i Udarnim bataljonom, iz uhvaćenih četničkih pisama i po pričanju nekih Krajišnika koji su se prebacivali u Krajinu iz Srbije, saznali su da je drug Tempo na Ozrenu i sami su pokušali da uhvate vezu. Proleterski bataljon je zasada otsječen od naših snaga i on se sada nalazi u blizini rijeke Bosne u cilju osiguranja prijelaza Brigade preko rijeke Bosne. Udarni kozarački bataljon uputio se sa drugom Starim i Osmanom u pravcu Skender Vakufa. Četnici su se iz Skender Vakufa odmah razbjegli, a grupa jošavačka i javoranska iskopala je rovove i stavila se u obranu. Radi nedostatka municije, Udarni kozarački bataljon prošao je bez borbe i uputio se u pravcu Manjače. U Manjači ga je jedino tukao četnički bacač, ali sve do Goleša i Borkovića nije bilo borbe sa četnicima, odnosno četnici su sve svoje snage bacili prema Kozari i grmečkim odredima i organizuju zajedno sa ustašama front od Banjaluke prema Bronzanom Majdanu. Udarni bataljon vodio je borbu cijeli dan sa četnicima u Borkovićima i rastjerao bande, zarobio oko 20 naoružanih četnika sa 4 puškomitraljeza. Četnici su imali 15 mrtvih i ranjenih. Kozarački udarni bataljon pri toj borbi spojio se sa ostalim kozaračkim snagama.

I dok smo mi svoje snage od Kozare i Grmeča, u snazi od 1200 ljudi, razasijali po Krajini u borbu protiv četnika, sva snaga ustaške vojske, domobrana i Talijana svalila se na naše zdrave snage, na Kozaru, Grmeč. Velikim snagama ustaše su provaljivale u sela i palile. Vodile su se ogorčene borbe. Ustaše su vidjele gdje je naša prava snaga i podijelile su dužnost sa svojom četničkom braćom. Dok su četnici ubijali naše drugove, palili i robili naše bolnice i radionice, razbijali naše čete, ustaše su nesmetano skupljali svoje snage protiv naših odreda Prvog, Drugog i Petog i jednog dijela Trećeg odreda. Nastalo je teško stanje u tim odredima. Četnici su se spuštali na domak kozaračkih sela. Oživjela je njihova aktivnost u Drvaru, Petrovou i drugdje. Teren Manjače i Čemernice bio je ispražnjen od naših snaga, obruč oko Banjaluke bio je razbijen od strane ustaša i četnika. Četnici i ustaše otvorili su put

Mrkonjić — Jajce, Mrkonjić — Ključ. Obrazovali zajednički front od Velikog Brankovca prema Bronzanom Majdanu protiv naših odreda, slali su svoje špijune koristeći demoralizaciju nastalu povodom paljenja naših sela. Situacija je bila teška. Veća akcija mogla je izliječiti ovo stanje, podići moral masa i vojske, uzeti jedno veće područje i osloboditi svoje oružane snage, pokazati ukupnu snagu partizana u ovom času na jednoj većoj akciji. Zato su se snage naša dva odreda — Prvog i Drugog — bacile na Prijedor. Napadalo je 1500 partizana sa 1000 u zasjedi. Borba je započela u 12 sati naveče i završila narednog dana u 9 sati naveče. Borba se završila pravom junačkom pobjedom koja je donijela sve predviđeno: oružje, veliku količinu municije, podigla moral vojske i naroda. Po padu Prijedora pala je i Ljubija. Tu su velika postrojenja koja su stvorila mogućnost izrade oružja. Razoružana su ustaška sela kraj Ljubije. Iz svega oružja dobivenog u akciji napada na Prijedor organizovana je Udarna brigada u snazi od 1200 ljudi, koja već nekoliko dana vodi borbe kod Jašikove Vode, Brankovca i Sasine sa ustašama i četnicima. U Brigadi su stari borci. Njihova mjesta za obranu sela zauzeli su omladinci i omladinske čete. Poslije pada Prijedora spustila su se dva aviona na naš oslobođeni teritorij. Oni su već stupili u akciju. Tako je pad Prijedora razbuktao ustanak u ovome kraju i podvostručio snage našeg Drugog kozaračkog odreda. Mi danas Brigadom osvajamo selo po selo od ustaša i četnika u Manjači i Čemernici. Ideмо solidnim snagama i jačom vojničkom formacijom. Radi prestiža i popravljanja morala u susjednim garnizonima, Pavelić je vršio ofanzivu od Dubice sa 5000 vojnika, ustaša, Mađara, sa 8 tenkova i nekoliko topova. Ofanziva je razbijena, zarobljena su 2 ispravna tenka, ubijeno je dosta ustaša. Cestu Gradiška — Dubica kao ,i obalu Save mi držimo. Naš avion, koji je učestvovao u toj borbi prvi put, mitraljirao je neprijateljske kolone i natjerao ih u divlje bjegstvo. Skakali su u Savu. Borbe se, dakle, vode, ali izgleda da Pavelić nema toliko snaga da prodire i vrši koncentrisane napade. Mi pojedinačne ofanzive razbijamo. Neprijatelj je koncentrisao izvjesne snage u Banjaluci i u Novom. Od Novoga vrši manje pokrete prema oslobođenoj teritoriji i vođene su manje borbe. Takvo je stanje na području Prvog i Drugog odreda.

Na terenu Petog odreda bilo je velikih borbi sa četnicima i Talijanima. Talijani su pri svom prodoru u Krajinu,

u jesen prošle godine, organizovali garnizone u svim mjestima osim Banje Luke, Novoga i Prijedora. Talijanske snage bile su stvarno razbacane i upućene u gladne gradove kao što je Mrkonjić, Ključ, Petrovac, Grahovo, Bihać i Drvar. Talijanska vojska gladovala je i mrzla se u gradovima i počela se demoralisati. Naše snage blokirale su ceste i čarkale oko gradova. Nisu dale hrane ni drveta, zato su Talijani početkom maja bili prinuđeni da angažuju velike snage oko 8000 – 10.000 od Knina i Dalmacije i krenu u cilju spasavanja blokiranih garnizona u pomenutim mjestima. Iz Mrkonjića su se pomoću četnika probijali do Ključa, od Ključa prema Petrovcu i na putu Ključ – Petrovac, u selu Bravskom, imali su teške okršaje sa našim snagama. Tu je izginulo oko 250 Talijana. Zarobljeno je i poubijano nekoliko talijanskih oficira. Poslije poraza Talijana na Bravskom, talijanske snage, koje su prodrle od Knina prema Drvaru, probijale su se prema Petrovcu da izvuku petrovački garnizon. Odatle su upućivane snage za izbavljanje Talijana opkoljenih u Bravskom. Borbe su vođene i oko Petrovca gdje su zarobljena i 2 talijanska topa. Kada se napokon glavnina talijanskih snaga zbila u Petrovac, onda su se povukli i naši su ušli u Petrovac. Sada se Talijani pakuju i u Drvaru. Naša se vojska oko Bravskog hrabro borila. Iskasapila je, takoreći, Talijane. Pozadina se isto tako odlučno držala i Talijani nisu nikog nalazili u selima. Sve je bilo evakuisano. Talijani su palili sva sela kud su prolazili...

.Može se reći da smo mi iz ove planski spremljene borbe s ustašama, Talijanima i četnicima izašli na terenu Kozare i Grmeča pobjednici. Sačuvane su naše oružane snage, čak su one u velikom porastu. Moral masa se podigao, a borci shvatili situaciju da je naša ofanziva uperena u pravcu osvajanja gradova. Iako smo privremeno izgubili neke terene, jedan dio Manjače, cijelu Čemernicu, krajeve oko Kotor Varoši, Teslića, ipak, ovi naši uspjesi na drugoj strani, dobijanje dva grada, rudnika Ljubije, jačanje oružjem, dobijanje aviona, omogućuju da postajemo opasniji neprijatelj ustaške vladavine u Krajini. Opasnost postoji da oni tereni koje drže ustaše i četnici postanu otskočna daska napada protiv nas i da četnici uspiju mobilisati mase protiv nas, kao što je to bio slučaj u Kninskoj krajini. Naš je plan brzo nastupanje naših snaga prema rijeci Vrbasu našom Brigadom, zatvaranje ceste Banjaluka – Jajce, Banjaluka – Mrkonjić.

Što se tiče Trećeg krajiškog odreda on se do nedavna sastojao iz 4 bataljona: 'Pelagića', 'Iskre', 'Sokola', i 'Budućnosti' i vodio borbu protiv ustaša i Talijana. Sporazum ustaša i četnika, jačanje oružanih snaga četnika, dalo je mogućnost harangerima u 'Iskri' – Šolajinom bataljonu, koji zauzima položaje oko Jajca i Mrkonjića, da rovare i ojačaju u četama toga bataljona. Četnici su nedavno razbili Šolajin bataljon i otvorili cestu Jajce – Mrkonjić. Šolaja je ipak odveo 100 boraca iz svoga bataljona i pridružio se bataljonu 'Pelagić', koji se dobro drži i iz kojeg je u Grmečki udarni bataljon ušla jedna dobra četa. 'Pelagića' bataljon drži položaje prema Jajcu, Donjem Vakufu, Jezeru. Četnici su napadom na Šolajin bataljon uspjeli prekinuti vezu između bataljona 'Pelagić' i između ribničkog bataljona 'Soko'. Oni pokušavaju izolirano napadati ove bataljone. Oni su zajedno s ustašama napadali Ribnički bataljon, ali su odbijeni uz znatne gubitke. Četnici u napadu na Ribnik željeli su se probiti u Ključ i spojiti Mrkonjić – Ključ, i u tome su uspjeli. Upućene su naše snage na taj teren i tamo vode borbe pet naših četa sa četnicima i ustašama. Udarina brigada ima zadatak da se probije prema Sitnici, da se spoji sa snagama Ribničkog bataljona i da blokira Mrkonjić, i, kako smo rekli, da opet zatvori puteve i ceste između gradova. Te su akcije sad u toku. Posljednje naše akcije protiv četnika na terenu Petog odreda vođene su oko grahovskih sela gdje je u stvari njihov centar za to područje. Čišćenjem tih sela prekinuta je četnička veza od Mrkonjića prema Grahovu.

Sadašnje naše akcije protiv okupatora i četnika vrše se na tromeđi (Lika, Bosanska krajina i Dalmacija) gdje učestvuje oko 1500 partizana, sa naše strane 500. Naše veze sa Glavnim štabom Hrvatske dobile su oblik zajedničkih vojnih akcija. Tromeđa je smetnja snagama hrvatskih partizana da ih upućuju dublje u Dalmaciju, zato što četnici iza leđa smetaju. Naša saradnja sa Glavnim štabom Hrvatske ide preko Srba, Lapca, Martin Broda koji su u našim rukama i očišćeni od četničkih bandi, a i preko Une sa Banijom. U Baniju smo upućivali neke svoje snage. Banijci su opet sa svim svojim snagama dolazili na područje našeg odreda za vrijeme ofanzive na njih.

Vojnička situacija u Krajini poslije svih ovih akcija u borbi sa četnicima i okupatorima uglavnom je ova:

Mi držimo plodne krajeve Krajine i to oko Prnjavora,

jednog dijela Dervente, krajeve i sela oko Prijedora i sva sela do Vrhovine (kako narod u tom kraju zove masiv Manjače, Čemernice i Osmače), do sela Goleša i Han Kola, sav dubički srez do Save, isključivši grad Dubicu, srez Novi, Krupu, Bihać, Kostajnicu i to sa jedne strane. Naše su snage na vratima svih tih gradova.

Četnici poslije sporazuma i poslije razoružavanja manjačkih snaga predstavljaju jaču vojničku snagu i organizuju prave frontove, kopaju rovove protiv nas. Postoji razumijevanje i odobravanje masa za našu borbu protiv ustaša i četnika, jer su to danas zajednički frontovi protiv naših sela. Očita je slabost naša u tom što nema nikakvih naših snaga oko glavnog grada Krajine, Banja Luke. Četnici su tu našu blokadu potpuno razbili. Može se reći da trećina Krajine pripada četničkim bandama, i to Vrhovina. Oni to sve ne drže vojnički, ali tu nema ni naših snaga.

Naše vojničke snage su u porastu. Inicijativa i elan za veće vojničke akcije je tu. Osjeća se zbunjenost kod neprijatelja. Okupiranost njegovih snaga oko obrane gradova, tromost i sporost u pripremanju širih koncentričnih napada na nas. Nije isključeno da će, radi važnosti Prijedora i Ljubije, pokušati neprijatelj od Banje Luke većim snagama nadirati prema našoj slobodnoj teritoriji.

Prednost ovih velikih akcija je u tome što se naše snage rasterećuju mrtve blokade gradova i proširuju oslobođenu teritoriju, što se ovim poslednjim akcijama povezao Prvi i Drugi odred i spojila se oslobođena teritorija, još se bolje učvrstile veze sa Glavnim štabom Hrvatske...«

Vojnu i političku sliku Krajine i Centralne Bosne slično je dala i Lepa Perović u pismu Vladimiru Popoviću. Kaže da se »Osman i Stari uglavnom slažu u ocjeni situacije sa mnom i Kostom«. Iz pisma Lepe Perović navešću samo neke ocene, bez prethodnog opisa stanja s one strane Vrbasa, otkud su se s Udarnim vratili Đuro i Osman. Ne govori se o uspesima, nego samo o nedostacima, o neuspesima u Trećem i naročito Četvrtom odredu:

»Pokušali smo da pronađemo uzrok tim našim porazima i gubicima i mi smo ih našli gotovo isključivo u našim greškama ... u potpuno nepravilnom političkom dejstvovanju odgovornih političkih i vojnih naših rukovodilaca već od samoga početka ustanka, od čega je najgore bilo zaigrano sektaštvo i lijevo skretanje na svakome koraku i, s druge strane, očiti oportunistički po mnogim pitanjima.

Može se bez okolišanja reći da su drugovi koji su tu radili bili lijevi frazeri, a na djelu oportunisti i tu sam najbolje vidjela na što se svodi lijevo skretanje u praksi i koliko su tačne one Lenjinove riječi o tome. Ta skretanja produžila su se do u najnovije vrijeme, a i sada u ovim borbama sa četnicima. Osman i Stari izvještavaju da su neki drugovi tamo bili spremni da napadnu i sasjeku seljaka sklonoga četnicima, bez suda, pred familijom i da čine druge ispade, dok kad se postavila hitna akcija protiv četnika poslije jošavičkog pokolja (gdje je doktor Stojanović poginuo) bilo je oklijevanja i dopustilo se da se četnici ojačaju, praveći pučeve u ostalim četama i koncentrišući se. Čak je i Osman nasjeo tome i mjesto da sve snage baci protiv četnika on Proleterskim bataljonom zastavlja ofanzivu ustaša i za to vrijeme četnici jačaju i preuzimaju potpuno inicijativu u svoje ruke.

Ali najglavnija greška jeste ta da mi nismo djelovali kao rukovodstvo i da u onim momentima najžešće krize u tim odredima nismo imali situaciju u svojim rukama, a da smo je imali mi smo mogli da otklonimo najnovije greške i propuste, pa da bar jednim dijelom sačuvamo tu veliku teritoriju od skoro potpune dominacije tih bandi.

Čini mi se da su ovdje pored naše zajedničke odgovornosti najodgovorniji drug Osman i Stari. Jer nisu gotovo ništa učinili da isprave ta mnogobrojna skretanja od ranije, nego su na nekim svojim stavovima čak i sami podržavali ne primjećujući možda da je to skretanje (osobito Stari). A u najnovije vrijeme Osman propušta jedan ugovoreni sastanak i on i Stari zajedno dva docnije ugovorena sastanka, a ti naši sastanci bili su od neobične važnosti u takvoj situaciji. Samo ću ti navesti koliko smo izgubili propuštanjem zadnjeg našeg sastanka.

Baš u to vrijeme kad smo se trebali sastati dolazi naređenje od Glavnog štaba BiH od druga Tempa da se najhitnije ima povezati naš Proleterski bataljion sa snagama Zeničkog odreda koji je odmah do rijeke Bosne i gdje se i Tempo nalazio tada, a u blizini je bio i Glavni štab i da jedan od drugova iz OŠ dođe u Glavni štab. Stari i Osman ne dolaze na sastanak jer nalaze da situacija nalaže da ostanu tamo gdje su, mi nemamo veze sa njima, šaljemo kure sa naređenjem, ali oni ne mogu da se probiju i ne uspostavlja se veza sa Tempom. A od kolike je važnosti to povezivanje baš u ovoj situaciji sa njima ne treba ni diskutovati. Mada će to ići daleko teže i sporije, a što je naj-

glavnije oni ne znaju situaciju ovamo, a mi ne znamo šta oni namjeravaju. Jedino čujemo da je Proleterska brigada u blizini Bosne i da ima namjeru da pređe ovamo. To je vijest nađena u pismima četničkih kurira koje smo pohvalili, ali ona ne može za nas važiti kao tačna...

Stari i Osman naredili su proleterskom bataljonu da uspostave po svaku cijenu vezu sa Tempom tj. sa istočnom Bosnom. Naša Udarna brigada vodi akcije protiv četničke bande u Manjači i ako uspije tim će ponovo zagospodariti Vrbasom i moći se prebaciti na drugu stranu ...«